

КОНЦЕПТ СВОБОДИ ЯК ВОЛІ У ПОЕТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті розкрито множинність значень, які Т. Шевченко вкладав у поняття "свобода", та здійснено спробу висвітлення цілісної картини концепту свободи як волі в його поетичних творах.

Ключові слова: свобода, воля, зовнішня свобода, гідність, слава, правда.

В статье раскрыта множественность значений, которые Т. Шевченко вкладывал в понятие "свобода", и сделана попытка освещения целостной картины концепции свободы как воли в его поэтических произведениях.

Ключевые слова: свобода, воля, внешняя свобода, достоинство, слава, правда.

In this article discovers the plurality of senses T. Shevchenko understood under the idea of freedom and is made the attempt of interpretation of the integral picture of the concept of freedom in his creative works.

Key words: freedoms, external freedom, dignity, freedom as will, glory, truth.

Ідея свободи найяскравіше представлена у поетичній творчості Тараса Шевченка, де вона знаходить своє втілення в концепті ВОЛІ. Концепт ВОЛЯ у Шевченковій поезії надзвичайно багатий змістовно і за своїм смисловим наповненням не має аналогів не тільки в українській, а й у світовій літературі та філософії. Це ще раз доводить те, що Шевченкова поезія не тільки глибоко коріниться у світовій традиції, а й водночас і розвиває, збагачує її. Слово ВОЛЯ у Т. Шевченка набуло специфічності, індивідуальності – як у семантиці, у змістовому наповненні, так і в емоційному забарвленні.

Загальнолюдське поняття "свобода", одна з найбільших цінностей людства, що втілюється у Шевченковій поезії в концепті ВОЛІ, тісно пов'язане з поняттями героїзму, честі, совісті, права, гідності особистої і національної, обов'язку, ідеалу національного буття, – завдяки чому охоплює широкий спектр і національних, і загальнолюдських духовних цінностей. І. Дзюба відносить лексему ВОЛЯ до "найінтенсивніших ідеотворчих лексем" [1, 617] Шевченкової поезії (разом з лексемами *правда, Бог, слава, доля, мати, Україна* та ін.).

В українському менталітеті поняття "свобода" виражалось словом "воля", хоча лексема "свобода" традиційно більше пов'язана з філософським та культурно-історичним контекстом, а ВОЛЯ, особливо в поезії, – з фольклорним, народним розумінням.

Як зауважує В. Смілянська, Тарас Шевченко "виробив свій поетичний словник, де кожне слово стало поетичною темою, збагаченою ореолом як традиційно-фольклорного та літературного, – так і

власного поетичного образного змісту та асоціацій" [7, 129]. Семантика концепту ВОЛІ також вирізняється у Т. Шевченка винятково широким діапазоном. У творах поета відтворено традиційні народні уявлення про ВОЛЮ, основою якої є реалізація як народного волевиявлення, так і особистої свободи кожної людини. Не випадково ж відомий дослідник етнопсихології українського народу І. Мірчук уважав ВОЛЮ (і славу) складниками його ментального архетипу. Коли йдеться про свободу "від" і свободу "для", то одним із найвагоміших проявів цих її характеристик є їх прояв саме в українській традиції. Історично, від часів Київської Русі й упродовж трьох віків козаччини, українці ніколи не вибудовували свою державу на засадах авторитаризму, деспотизму чи тиранії. Це завжди відбувалося на засадах демократії, ради (віче – за часів Київської Русі та щорічної ради – у часи Запорозької Січі), виборності, місцевого самоврядування, поваги прав особистості взагалі, відсутності власне української системи кріпосного права. "Навіть лексично й семантично українською традицією є – свобода як воля, воля "від" зовнішнього диктату, а то й ворогів. І воля "для" – як реалізація власного світобачення, власної стратегії, власних життєвих проєктів" [5, 137]. І це українське розуміння та відчуження свободи, свободи як волі не втратило своєї значущості й сьогодні.

Як зазначає дослідник творчості Т. Шевченка І. Дзюба, слово ВОЛЯ, широко представлене як у побутовому мовленні, так і особливо в фольклорі, залежно від контексту виражало широкий спектр почуттів, відтінків і варіантів змісту і стало дуже продуктивним в усій семантичній системі української мови: "Увесь цей нагромаджений віками почуттєво-означальний та персоніфікувально-образний багаж лексеми *воля* Шевченко органічно сприйняв, і як така вона належить до найуживаніших у його текстах" [1, 650]. І додає, що слід, однак, говорити і про "суто Шевченків концепт *волі*, який відповідав розвиткові його власного світогляду й світопочування як нового рівня національної духовності" [1, 650].

Слово ж *свобода*, яке поступово перебрало на себе специфічний, суспільно й політично акцентований аспект ВОЛІ, ввійшло в українську мову дещо пізніше. І. Дзюба відзначає щодо цього, що у Т. Шевченка поняття *свобода* органічно звучить у його російськомовних текстах, наприклад, у поемі "Тризна" – "саме в значенні політичної свободи як заперечення рабства: "Воспойте свободу на рабской земле", але й "свободу мысли, дух любви"; у російських повістях – і в цьому широкому значенні, і в значенні здобуття особистої свободи – визволення із заслання", але при цьому "в усіх випадках паралельно, і навіть частіше, вживається поняття *воля*" [1, 651].

У поезії Т. Шевченка спостерігаємо активне вживання лексеми ВОЛЯ. Згідно з "Конкорданцією поетичних творів Шевченка" вона

згадується 124 рази, а також кілька разів зустрічаємо варіант "воленька" (4 рази). Це зумовлено тим, що, як і всі універсальні категорії, ВОЛЯ у Т. Шевченка має багато відтінків значення, постійно вступає у зв'язок з іншими універсальними категоріями і щоразу наповнюється дедалі багатшим та глибшим змістом.

Зміст поняття ВОЛЯ у поетичних творах Т. Шевченка розкривається за допомогою його контекстуальних вживань, при цьому смисловий потенціал характеризується вживанням усталених дефініцій лексеми ВОЛЯ та власне авторських еквівалентів. У поезії Т. Шевченка найчастіше зустрічаємо лексему ВОЛЯ, яка вживається у буквальному її значенні – у значенні **свободи**, найбільшої цінності, яка є в житті людини, як, наприклад, у поемі "Кавказ": *"Не вмирає душа наша, / Не вмирає воля"* (тут і далі підкреслення наше. – А. Ш.); *"Встане правда! Встане воля"*; *"За вас правда, за вас сила / І воля святая"*; у посланні *"І мертвим, і живим, і ненародженим..."*: *"В своїй хаті своя й правда, / І сила, і воля"*; в поезії *"Не нарікаю я на Бога..."*: *"Орися ж ти, моя ниво, / Долом та горою! / Та засійся, чорна ниво, / Волею ясною!"*. У зв'язку з цим смислова наповненість концепту ВОЛЯ містить такі компоненти, як "духовна сила", "нескореність": *"В кайдани убраний, / Цар всесвітній! Цар волі, цар, / Штемплом увінчаний!"* (комедія "Сон"); *"І прорекли, і розп'ялись / За волюшку, святую волю!"* ("Марія").

А. Мойсієнко у своєму монографічному дослідженні "Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша" зазначає, що "поняття волі, свободи являє собою своєрідний концепт Шевченкового ідіолекту і на рівні абстракції може бути змодельоване як світ. Таке розуміння поняття "підтримується" аперцепційним механізмом лексико-смислових і синтаксичних взаємовідношень між словами "воля" і "світ" у ряді Шевченкових контекстів" [6, 125], що на думку дослідника, дає підстави говорити про ВОЛЮ ЯК СВІТ (як екзистенційний стан або стан буття) у творчості Т. Шевченка. ВОЛЯ асоціюється з широким простором – полем, степом, морем, Дніпром: *"Там в широкім полі воля, / Там синєє море"* ("Н. Маркевичу"); *"Сини мої, гайдаки! / Світ широкий, воля – / Ідїть, сини, погуляйте..."* ("Гайдаки"); *"Широке... широке!.. / Як та воля..."* ("Меж скалами, неначе злодій"); *"Сон мені приснився! / Ніби знову я на волю, / На світ народився"* ("Сон" ("Гори мої високі")); *"Талами вийду понад Уралом / На степ широкий, мов на волю", "І я ніби оживаю / На полі, на волі"* ("А. О. Козачковському"); *"І пташкам воля, в чистім полі / І пташкам весело літати"* ("Марина"). Поет часто персоніфікує ВОЛЮ, надаючи їй тим самим ще більшого та важливішого значення: *"У нас воля виростала, / Дніпром умивалась..."* ("І мертвим, і живим, і ненародженим..."); *"І на могилі серед поля, / Як тую волю на роздоллі, / Туманом сивим сповила"* ("Муза").

Також відбуваються певні семантичні зрушення, завдяки яким концепт ВОЛІ неодмінно пов'язаний з *долею, славою, правдою, щастям, добром*. У Шевченковій поезії це комплементарні поняття, які взаємодоповнюють одне одного і разом створюють "нерозривну екзистенційну ланку" (І. Дзюба), де ВОЛЯ є основою всієї системи цінностей.

Доля, за українським віруванням, народжується разом з людиною й або супроводжує її все життя, до самої смерті, або покидає в безталанні; а без ВОЛІ *доля* позбавлена змісту, тому ВОЛЯ і *доля* у поезії Т. Шевченка часто йдуть поруч: "*Своїм діточкам закликать / І долю, і волю, / Та ба... А зле безталання*" ("Сова"); "*Бо не будеш спати. / Оженись на вольній волі. / На козацькій долі*" ("Не женися на багатій"). І взагалі, ВОЛЯ у Т. Шевченка "або тотожна долі, або є її умовою, як і умова *щастя*" [1, 651]. Уперше таке значення ВОЛІ (та й образ ВОЛІ взагалі) з'являється в Шевченковій поезії в поемі "Катерина". У Т. Шевченка *доля* і ВОЛЯ зумовлюють одна одну. Поет роздумує: "*Єсть на світі доля, / А хто її знає? / Єсть на світі воля, / А хто її має? / Єсть люде на світі – / Сріблом-злотом сяють, / Здається, панують, А долі не знають, – / Ні долі, ні волі!*" І додає: "*Тоді я веселий, / Тоді я багатий, Як буде серденько / По волі гуляти!*". Поєднання цих двох категорій зустрічається у поезії Т. Шевченка у вигляді прикладкового сполучення воля-доля: "*Загадав свою Волюнь святую / І волю-долю молодую, / Своєю бувальщину*" ("Барнак").

Правда є для Т. Шевченка моральним імперативом і головним мірилом в оцінці людських вчинків і разом із ВОЛЕЮ утворюють в його поезії комплементарну пару, вживаючись як і поряд в одному контексті, так і у вигляді прикладкового сполучення правда-воля: "*Брешеш, людоморе! / За святую правду-волю / Розбойник не стане...*" ("Холодний яр"); "*Світ правди засвітить, / І помоляться на волі / Невольничі діти!..*" (містерія "Великий льох"); "*І засвітив, любомудре, / Світоч правди, волі... / І слав'ян сім'ю велику*" ("Єретик"). З категорією ВОЛІ тісно пов'язана категорія *слави*, яка у Т. Шевченка є мірилом героїчних вчинків, які здійснювалися у боротьбі за ВОЛЮ та були запорукою невмирущості народу, нації. Наприклад, вжиті разом ці два поняття в такому контексті: "*Ми не маєм ваги! (Наш бенкет кровавий). / Наша воля й слава!*" ("Гамалія").

Т. Шевченко не мислить ВОЛІ без *добра*, тому ще однією категорією, з якою поет співвідносить ВОЛЮ, є *добро*: "*Шукати доброго добра, / Добра святого. Волі! волі! / Братерства братнього!*" ("І мертвим, і живим, і ненарожденним..."); "*Бо де нема святої волі, / Не буде там добра ніколи. / Нащо ж себе таки дурить?*" ("Царі"); "*Тебе укрес дорогом / Золототканім, хитрошитим, / Добром та волею підбитим, / Святим омофором своїм*" ("Ісаія. Глава 35 (Підражаніє)"). Лексема ВОЛЯ вступає також в семантичні зв'язки з лексемою *сила*: "*Не плач, серце, єсть у мене / І сила, і воля, / Люби*

мене, моє серце, / Найду свою долю" ("Мар'яна-черниця"); "А малась воля, малась сила, / Та силу позички зносили, / А воля в гостях упилась / Та до Миколи заблудила..." ("А. О. Козачковському"), де набуває значення "потенційної дії".

Поліфункціональність концепту ВОЛІ та особливе місце у творчості Т. Шевченка у повній мірі виявляються у зіставленні з його антитезою – концептом *неволі*, який також має широку семантику і стає ніби дзеркальним відображенням більшості значень та смислів ВОЛІ. Значення "відсутність свободи" є визначальними в контекстах, у яких ключова лексема вступає в корелятивні відношення з лексемою *неволя*: "Страшно впасти у кайдани, / Умирати в *неволі*, / А ще гірше – спати, спати / І спати на волі" ("Минають дні, минають ночі...").

Лексема *неволя* вживається у складі численних метафоричних висловів з негативним забарвленням, що свідчить про важливість її антиподу – ВОЛІ для поета: *вража неволя, люта неволя, самотня неволя, далека неволя* та інші. Певний відсоток у творах Т. Шевченка становлять контексти, в яких лексема ВОЛЯ, вступаючи в антонімічні зв'язки з лексемою *неволя*, вживається в емоційній і смислової пов'язаності з іншою парою антитетичних лексем *доля* і *недоля* ("Верне добру долю? / Колись Бог нам верне *волю*, / Розіб'є *неволю*" ("Давидові псалми")); "І встане вранці / Веселий, і забуде знов / Свою *недолю*. І в *неволі* / Познає рай, познає *волю* / І все-творящую любов" ("Відьма").

ВОЛЯ у семантичному просторі поета – це "мрія", "бажання", "прагнення", тому в численних контекстах виражається народнопоетичною пестливою формою *воленька*: "...Про волю згадують. А я / Про тебе, *воленько* моя, / Оце нагадую" ("Г.З."); "Доля заховалась; / А *воленьку* люде добрі / І не торговали" ("Як маю я журитися..."); а інколи ще сентиментальнішим та інтимнішим варіантом – "святая *воленька*": "Мені здається, що ніколи / Воно не бачитиме волі, / *Святої воленьки*" ("І золотої й дорогої..."); "І прорекли, і розп'ялись / За *воленьку, святую волю*" ("Марія"). Або ще тавтологічною варіацією – "вольная воля": "Почорніло я од крові / За *вольную волю*" ("Ой чого ти почорніло"); "Кайдани ламає, / Утікає на *вольную волю*..." ("Невольник"); "Оженись на *вольній волі*, / На козацькій долі" ("Не женися на багатій...").

Концепт ВОЛЯ вербалізується лексемами Січ, гетьмани, запорожці, що мають імпліцитний зв'язок із ключовою лексемою: "Нема Січі; [...] Не вернеться сподівані, / Не вернеться *воля*. / Не вернеться запорожці, / Не встануть гетьмани..." ("До Основ'яненка"), а в контексті "Мов орел той приборканий, / Без крил та без *волі*, / Знеміг славний Дорошенко..." ("Заступила чорна хмара") орел є символом волелюбності. Дані лексеми, отримавши в авторській кар-

тині світу вторинну конотацію, відтворюють волелюбний дух української нації, виразником якого у творах є, в першу чергу, козацтво.

У поезіях часто зустрічаємо таке означення ВОЛІ як **святая**, що теж говорить про велику цінність цього концепту для поета і для суспільства: "*Шкода і оливо топить / Бо де нема святої волі, / Не буде там добра ніколи*" ("Царі"); "*Святіє мученики. Діти / Святої волі. Круг одра, / Круг смертного твого предстануть*" ("Неофіти"); "*Без дна глибокії, і вас – / Споборники святої волі – / Із тьми, із смрада, із неволі*" ("Юродивий"); "*І досі правди на землі! / Святої волі! Схаменулась / І тяжко, важко усміхнулась*" ("Марія"); **святая воля** – це умова гідного існування людини і народу. Образний компонент концепту представлений, окрім вищеназваних, значною кількістю епітетів, важливе значення яких полягає у розкритті авторської інтерпретації концепту ВОЛЯ: **козацька воля, святая воля, сподівана воля, співана воля** та інші.

Концепт ВОЛІ у поезії Т. Шевченка дуже багатоаспектний, але в найширшому плані він несе в собі смислове навантаження ВОЛІ як свободи, незалежності, що є втіленням **зовнішньої свободи**.

Зовнішня свобода набуває для Т. Шевченка особливого значення, адже поет усвідомлює, наскільки великий вплив має володіння нею на внутрішню свободу людини, на можливість її реалізації в обставинах несвободи. В основі **зовнішньої свободи** лежить потреба соціальної свободи для самореалізації людини, тобто відсутності рабства, гніту іншого народу, інших фізичних обмежень. "Негативна свобода" від ув'язнення, експлуатації, соціального і національного гніту – є умовою "позитивної свободи" для творчої праці, здійснення свого призначення в житті, всебічного розвитку особистості і т. д. Зовнішня свобода виступає основою для забезпечення людині можливості реалізації внутрішньої свободи. Вона проявляється поза межами внутрішнього світу людини, але без наявності зовнішньої свободи не можлива повна самореалізація її духовного та морального потенціалу. Коли така свобода у людини відібрана, то над особистістю нависає небезпека й внутрішнього рабства, породженого зовнішньою ситуацією. В основі фізичної свободи завжди лежить потреба вільного існування індивіда, не обмеженого зовнішнім примусом.

Тобто **зовнішня свобода** є природною і необхідною умовою реалізації, утвердження і становлення внутрішньої, це свобода від недуховного і протидуховного тиску, від примусу і заборон, від грубої сили, погрози і переслідування. "Практична реалізація внутрішньої свободи особистості здійснюється завдяки об'єктивній можливості, або зовнішній свободі, для такої діяльності" [8, 569]. Вибір у межах цієї свободи завжди однозначний: свобода – рабство.

Зовнішня свобода у Т. Шевченка позначає ідеальний, вільний стан, узагальнює і виражає значення "бути на волі": " – *Дністре, водо каламутна, / Винеси на волю!*" ("Меж скалами, неначе злодій..."); "*Та переслав мені в неволю / Поета нашого... На волю / Мені ти двері одчинив*" ("Мені здається, я не знаю"); і поділяється ще на три типи свободи – *фізичну*, яка визначає свободу окремої людини, *національну* – свободу всього народу, його право на вільне існування та самовизначення, свободу від влади, диктату іншої держави та *соціальну*, яка несе в собі прояви фізичної і національної свободи. Фізичної – на рівні індивіда як представника соціуму, і на національному рівні – народ, нація виступає як соціум, оскільки є необхідною умовою фізичної свободи окремої людини і невід'ємною від національної свободи.

Фізична свобода у поезії Т. Шевченка позначається лексемою ВОЛЯ, стосується особистої свободи людини і виражає стан людини, яка не перебуває під арештом, в ув'язненні, в неволі.

У віршах Т. Шевченка "казематного циклу" та його засланській поезії виходять на перший план мотиви особистої свободи і ВОЛІ в опозиції з наскрізним мотивом *неволі*. Саме в ситуації ув'язнення поет відчуває спорідненість, спільність своєї долі з долями інших людей. При цьому аналізований концепт має негативний емоційний відтінок, виражаючи зміст "відсутність свободи". Причому в цих контекстах домінантною виступає відсутність фізичної свободи, що найбільше простежується у Шевченковому циклі "У казематі" та поезії періоду заслання. Арешт, каземат, солдатська каторга стали важким випробуванням у долі поета. Тепер ВОЛЯ дуже часто персоналізується і вживається невід'ємно з антитезою *неволі* та в емоційному та смисловому пов'язанні з нею: "*В неволі тяжко, хоча й волі, / Сказать по правді, не було*" ("В неволі тяжко, хоча й волі..."). Поезії цього періоду сповнені важкими докорами самому собі: "*Дурний свій розум проклиная, / Що дався дурням одурить, / В калюжі волю утопить*" ("В неволі тяжко, хоча й волі...").

А вже на засланні ("А. О. Козачковському") й колишня неволя (кріпацтво, ув'язнення), порівняно з теперішньою, здається втраченою волею: "*А малась воля, малась сила, / Та силу позички зносила, / А воля в гостях упилась / Та до Миколи заблудила...*" [12, 60]. Знову озивається той прикрий жаль за втраченою особистою ВОЛЕЮ, що й у казематній поезії, – і породжує критичні слова до себе самого: "*...На позорище ведуть / Старого дурня муштрувати. / Щоб знав, як волю шанувати, / Щоб знав, що дурня всюди б'ють*" [12, 61]. Тепер *неволя* вживається у постійній антитезі з ВОЛЕЮ й асоціюється з кайданами, які довелося "волочити"; з самотністю ("*В неволі, в самоті немає, / Нема з ким серце поєднать*" ("В неволі, в самоті немає...")); "*Немає гірше, як в неволі / Про во-*

лю згадувать..." ("Г. 3."). У цих невольничих поезіях ВОЛЮ Т. Шевченко згадує, як щось казкове, щось вимірне. Згадує її з найбільшим жалем та тугою, які може відчувати людина: *"Чи не дасть Бог милосердий / Хоч на старість волі. / Пішов би я в Україну..."* ("Ой гляну я, подивлюся..."). Разом з цим звучить мотив чужини (теж актуальний прояв відсутності свободи), як, наприклад, у поезії *"Не гріє сонце на чужині..."* чи в одній із найскладніших за розвитком думки і настрою "засланських" поезій Т. Шевченка – *"Сон"* (*"Гори мої високії..."*): *"Отакий-то на чужині / Сон мені при-снівся! / Ніби знову я на волю, / На світ народився"*.

Відтак і втрата ВОЛІ, і її першорядна необхідність для всього народу переживаються ще гостріше. Мотив ВОЛІ стає ще емоційнішим та інтимнішим: "свята воленька", "воля-доля молодая", а чужа недоля сприймається як власна: *"А ще до того, як побачу / Малого хлопчика в селі. / Мов одірвалось од гілля, / Одно-однісіньке під тинном / Сидить собі в старій ряднині. / Мені здається, що се я, / Що це ж та молодість моя. / Мені здається, що ніколи / Воно не бачитиме волі, / Святої воленьки..."* ("І золотої й дорогої...").

Соціальна свобода. Оволодіння свободою для людини – це моральний, соціальний, історичний імператив, критерій її індивідуальності й рівня розвитку суспільства. Обмеження свободи особистості, жорстка регламентація її свідомості та поведінки зашкоджує як окремій людині, так і суспільству в цілому.

Кріпосництво, панщина – одна з головних тем Шевченкової поезії. Концепт ВОЛІ у значенні зовнішньої свободи набуває ще одного різновиду: ВОЛІ як звільнення від кріпацтва: *"Отож і вивчився я, виріс, / Прошу собі волі – / Не дає. І в москалі"* ("Варнак"); *"Не одинокий, а жонатий / На вольній, бачиться, бо й сам / Уже не панський, а на волі; / Та на своїм веселім полі"* ("Сон (На панщині пшеницю жала)"); *"І голий, і босий, / Та на волі, й більш нічого / У Бога не просить"* ("Меж скалами, неначе злодій..."). Соціальне, як і пов'язане з ним національне поневолення, було найбільшим лихом українського народу. Т. Шевченко ніколи не відчував себе окремо від України, тому неволю свого народу він переживав як особисту. Поет розуміє першорядну необхідність ВОЛІ як для окремої людини, так і для всього народу. В нього йдеться про боротьбу за ВОЛЮ в широкому значенні цього поняття. Найгіршим для Т. Шевченка наслідком кріпацької неволі є те, що "у **ярмах**" гинуть "**лицарські сини**". Це один із варіантів мотиву протиставлення покірливих синів волелюбним батькам і дідам, який часто звучить у Т. Шевченка. Поет глибоко вражений тим, що люди неначе "подуріли" в своєму послуху: *"І не в однім отім селі, / А скрізь на славній Україні / Людей у ярма запрягли / Пани лукаві..."* ("І виріс я на чужині..."). Якщо раніше характерним для Т. Шевченка було проти-

ставлення козацького потягу до волі рабській покірливості "правну-ків поганих", то в цій поезії така покірливість набуває масштабу трагедії. Для Т. Шевченка характерний "активізм у ставленні до власної долі" (І. Дзюба). Вона – або проекція його власних дій і зу-силь, або результат протистояння, але ніколи вона не викликає фатальної покори. Адже в цьому "активізмі" й полягає зміст життя людини, зміст реалізації її свободи. Тому рабська покора для Т. Шевченка неприйнятна, адже це найстрашніше і найпринизли-віше, що може бути для людини. І особливо неприпустима для тих "синів", у чиїх жилах тече лицарська кров, "синів" волелюбної нації.

Політична сатира поеми "**Сон**" "засвідчила остаточну кристаліза-цію антиімперського стрижня демократичного світогляду Шевченка" [1, 242]. Поет показує реалії закріпаченої України ("опухла дитина, голодне мре, а мати пшеницю на панщині жне"), сибірської каторги, Петербурга. У цій поемі Т. Шевченко вперше створює узагальнену картину соціально-політичного життя царської Росії у його найсутте-віших виявах. Це насамперед кріпосництво (образ українського се-ла), рекрутчина і солдатчина, політичний терор (образ сибірської каторги), це цар і його оточення (сцени в палаці), це суспільно па-сивний загаль ("недобитки православні"). Трагізм людської долі в "темному царстві" самодержавно-кріпосницького ладу і водночас нездатність людей протистояти нелюдським суспільним обставинам – домінуюча тема "комедії". Найбільше поета хвилює те, що люди змирилися з таким становищем: "А братія мовчить собі, / Випри-щивши очі! / Як ягнята: "Нехай, – каже, – / Може, так і треба" [11, 265]. Т. Шевченко усвідомлює те, що сила самодержавства – у слі-пому послуху людей, тому так рішуче виступає проти підвалин тодіш-нього соціально-політичного ладу – самодержавства, кріпосництва, церкви, а головне – проти рабської покірливості людей.

Так само й у незакінченій поемі "**Юродивий**", написаній у 1857 році, бачимо навіть ще гостріше картання рабської психології лю-дей. У поемі – чи не найвідвертіше висловлення зневаги до особи імператора Миколи І. Водночас не менше обурення та відразу ви-кликає у Т. Шевченка безмовна покірливість земляків: "А ми диви-лись та мовчали / Та мовчки чухали чуби. / Німїї, подлії раби, / Під-ніжки царській, лакеї / Капрала п'яного!" [12, 258]. Це загальне звер-нення потім набуває конкретнішої "адреси": "Не вам, / Не вам, в ме-режаній лівреї, / Донозики і фарисеї, / За правду пресвятую стать / І за свободу!" [12, 258]. Але й у цьому царстві сліпої покірливості "...найшовсь-таки якийсь проява, / Якийсь дурний оригінал, / Що в морду затопив капрала [...] Найшовсь-таки один козак / Із міліона свинопасів..." [12, 259]. І цього "козака", "прояву", "святого лицаря" оголосили "юродивим" і заслали в Сибір.

Т. Шевченко не вірив у примирення панів і селян, взаємну згоду між ними, твердо виходив із того, що щасливе життя селянства можливе було б лише тоді, "...якби не осталося / Сліду панського в Украйні" [12, 120]. Поет усвідомлює весь трагізм та гріховність пропованого ним шляху, але добре усвідомлює те, що іншого способу просто не існує: "...Добра не жди, / Не жди **сподіваної волі** – / Вона заснула: цар Микола / Її приспав. А щоб збудить / **Хиренну волю**, треба миром, / Громадою обух сталить, / Та добре вигострить сокиру, / Та й заходиться вже будить" [12, 280].

В цій поезії ("**Я не нездужаю, нівроку**") чи не найчіткіше прозвучала Шевченкова позиція в ідеологічних протистояннях навколо проєктів обіцяної реформи, його передбачення революційного вибуху. Т. Шевченко наприкінці своєї творчості хоч і схилився більше до християнських ідей милосердя та всепрощення, але "усе це зовсім не свідчить про однозначну еволюцію від бунтарства до поступовства. Шевченко у всьому багатовимірний" [1, 660].

Кріпацтво як відсутність фізичної свободи окремої людини є соціальним поневоленням, яке тісно пов'язане з національною свободою.

Національна свобода. Принципова цінність свободи в найрізноманітніших її проявах – один із наріжних каменів цивілізації, відповідно до того, як вона формувалася протягом історії людства. Г. В. Ф. Гегель безспідставно визначав всесвітню історію як прогрес в усвідомленні свободи – згодом Ф. Енгельс в "Анти-Дюрінгу", продовжуючи цю гегелівську думку, говорив про те, що кожний крок вперед на шляху культури був кроком до свободи.

І справді, крок за кроком люди впродовж усієї історії відвойовували, утверджували й розвивали цю свою фундаментальну здатність, причому кожне посування вперед у її досягненні підсилювало відчуття автентичності людського буття, супроводжувалося спалахами творчої енергії й високого ентузіазму. Чи не найголовнішим виявом екзистенційної свободи є історичний вибір людини. "Історичне майбуття, – наголошував Сартр, – є те, що з нього зроблять люди; хоч ми не можемо змінити минуле, але ми можемо щомиті надати йому іншого продовження" [10, 570–571]. Свобода – одна з найфундаментальніших, найважливіших цінностей людського буття. Ідеали справедливості та свободи перебувають у невід'ємному органічному зв'язку.

Найпоширенішим у поезії Т. Шевченка є вживання лексеми ВОЛЯ у значенні **національної свободи, незалежності**: "*Не вернеться сподівані, / Не вернеться воля. / Не вернеться заporожці...*" ("До Основ'яненка"); "...*Як та воля, що минувала, / Дніпр широкий – море; Там родилась, гарцювала / Козацькая воля*" ("Думи мої, думи мої"); "*Обізвавсь Тарас Трясило / Волю рятувати, / Обізвався, орел сизий...*" ("Тарас Трясило"); "*Верзеться грішному, усатий, /*

З своєю **волею** мені / На чорнім вороні-коні!" ("Хіба самому написати..."); "І вражою злою кров'ю / **Волю** окропіте" ("Як умру, то поховайте...").

Поетом схвалюється боротьба за ВОЛЮ, позитивно оцінюються борці за неї, свідченням чого є значна кількість контекстів, у яких ВОЛЯ постає як "активна дія": "Було колись – запорожці / Вміли панувати. / Панували, добували / І славу, і **волю**; / Минулося..." ("Іван Підкова"), де дієслово "панувати" (яке часто зустрічається в ранній поезії Т. Шевченка) набуває особливого значення щасливого існування козацького братства в минулому та повноти самовиявлення та реалізації особистості, "розкошування у ВОЛІ" (І. Дзюба).

Але зустрічається і сумний контекст вживання концепту ВОЛІ в значенні *національної свободи*. Т. Шевченко усвідомлював, наскільки велику ціну довелося за неї заплатити, скільки життів віддати, скільки крові пролити найкращим синам України. Тому ВОЛЯ тісно пов'язана з символом могили, де могила виступає вмістилищем не тільки історичної пам'яті, а й культурних надбань, духовності: "...На всій Україні / Високі могили, дивися, дитино, / Усі ті могили усі отакі. / Начинені нашим благородним трупом, / Начинені туго. Оце **воля** спить! / Лягла вона славно, лягла вона вкупі / З нами, козаками! Бачиш, як лежить – Неначе сповита!.. Тут пана немає, / Усі ми однако на **волі** жили! / Усі ми однако за **волю** лягли" ("Буває, в неволі іноді згадаю..."); "Високі ті могили / Чорніють, як гори, / Та про **волю** нишком в полі / З вітрами говорять" ("Іван Підкова").

В ранньому періоді Шевченкової творчості знаходимо несумісність свободи і сучасного поетові стану суспільства. В кінцевому рахунку весь суспільний устрій і сама свідомість сучасної людини виявляються обумовленими соціальним та внутрішнім рабством. Проте чим більше принижена свобода і чим менше надій на її досягнення, тим інтенсивніше переживання свободи, тим енергійніше виражене прагнення ВОЛІ.

Прагненням до всеохоплюючої свободи пройняті твори всіх жанрів творчості Т. Шевченка. В тій козацькій вольниці, яку ідеалізує Т. Шевченко, він бачить героїчну добу української історії, добу великих своєю силою й вірою прагнень та величних подвигів, добу панування козацької України.

Ліро-епічною поемою "Гайдамаки" Т. Шевченко змушує нас якнайглибше замислитися над ідеєю свободи. Поема втілює задум поета показати широкий розмах народної помсти за відібрану в українського народу волю. Коліївщина являється величним зривом українського народу в обороні своєї волі і правди, проти польських загарбників, зривом захоплюючого героїзму його учасників та їхньої безмежної відданості ідеям, за які вони віддавали життя. В українській народній традиції утвердилася переконаність у правоті й чистоті

ідей коліївського повстання – ідей національної волі й соціальної справедливості. Адже "тотальне, страшне за суттю і за наслідками заневолення говорить про відсутність можливості вибору свободи в людини: відсутність такого вибору означає, наголошує Шевченко, рабство, а далі – й смерть" [4, 206].

Т. Шевченко явив оригінальну історичну концепцію: ідея повстання зародилася в серці кожного і перелилась у страшну силу, яку вже не можна було ні відвернути, ні зупинити. Воно охопило всю Україну, кожного українця. Поет показав, що зображені ним події не закінчилися, вони перейшли на якісно інший рівень – рівень людської свідомості, людського духу. Гайдамаки продовжували жити в піснях, легендах, переказах, вони запалили не тільки Україну, а й людське серця, тобто здобулися на велику славу в народі, а "єдиним показником того, що вчинки були героїчні і єдиним їх результатом є у Шевченка слава – тобто, згадка про події, що залишається з народом не на роки і не на віки, а назавжди" [4, 191]. Для нього події, зображені в поемі, хоч і трагічні, але разом з тим вони є "великим святом", бо тепер народ може відкрити для себе свободу, змінити своє життя, щоб жити не в рабстві, неволі, а за законами свободи.

У поезії Т. Шевченка часто зустрічаємо мотив подвигу з акцентом на його жертвовному боці й на високій ідеї, – перш за все ідеї свободи та служіння батьківщині. Його козак, воїн здійснює подвиг у бою, жертвуючи собою в ім'я високої мети, якою частіше за все є свобода. Трагедія сучасного покоління, за Т. Шевченком, – у відсутності вищих цілей, у відмові від боротьби, в неспроможності жертви, а тому і в неспроможності до дії і до подвигу.

Світ ВОЛІ для багатьох Шевченкових героїв, що зазнали недолі й неволі, не мислимий без надії на краще майбутнє. Саме внутрішня непримиренність зі світом неволі і є запорукою світу ВОЛІ. Герої Т. Шевченка мусять подолати цей щабель, щоб здобути право на волю. Світло надії, світло ВОЛІ проступає навіть крізь безпроглядну темряву рабства й неволі.

Символ "великого льоху" в містерії **"Великий льох"** – це варіація і поглиблення символу могили (козацької могили, кургану), що проходить крізь творчість Т. Шевченка, знаменуючи собою й історичну пам'ять народу, й нагадування про героїчне минуле, і докір сучасникам, і марноту людських зусиль перед плином часу, і зруйнування України, і разом з тим, навпаки, тимчасове "спочивання" тієї сили, яка має визволитися й воскресити Україну, бо в ній захована українська ВОЛЯ. Адже могила у Т. Шевченка має вимір не лише висоти, а й глибини: у ній сховано той дорогоцінний скарб, який, згідно з народною міфологією, відкривається лише посвяченому в таємницю. Вона виступає вмістилищем не тільки історичної пам'яті, але й культурних надбань, духовності. Вимір глибини, в якому криється відро-

дження України, і став головним у символі *могили* – "великого льо-ху" в містерії, з якого постане українська ВОЛЯ.

Ідея боротьби за ВОЛЮ з великою емоційною силою та наснаженістю звучить у "Кавказі", а в "Посланні" та "Заповіді" набирає розмаху національного гасла. Образно-сміслова динаміка поеми "Кавказ" значною мірою будується на паралелі воля-правда. Образ "п'яної правди" – початкові рядки твору, які є своєрідним прологом світу неволі: "За горами гори, хмарою повиті, / Засіяні горем, кровію политі". А образ "сердешної волі" відповідно пояснюється правдою "материних гарячих сльоз", "батькових старих, кровавих". Однак те, що позначене ВОЛЕЮ – "Не вмирає душа наша, не вмирає воля", привносить в атмосферу кривавої і гнітучої реальності світло надії. Відповідно: "Встане правда, встане воля!". Дж. Фізер вважає правду "центральним кодом Шевченкового тексту", яка, на думку дослідника, діє на трьох відмінних, проте надто зближених рівнях: "на рівні етно-культурного етосу; на рівні історичної перцепції і на рівні понаднаціонального, загальнолюдського світобачення" [9, 37].

Отже, найяскравіше ідея свободи у Т. Шевченка представлена у поетичній творчості історично-героїчної тематики, де вона знаходить своє втілення в концепті ВОЛЯ. Для Т. Шевченка володіння свободою – це історичний, соціальний і моральний імператив, критерій індивідуальності особистості й рівня розвитку суспільства. Поняття героїчного поета являє не просто як людську, а як національну якість, він розуміє, якою дорогою ціною здобувалася ВОЛЯ, і усвідомлює всю гіркоту сторінок минулого, але все-таки це минуле для нього славне, бо його учасники ставили *свободу-волю* понад усе, тим самим демонструючи відданість та патріотизм, утверджуючи людську гідність і відстоюючи право називатися і бути українським народом.

В авторській інтерпретації ВОЛЯ отримує різнобічні характеристики. З одного боку, це найбільша цінність у житті народу та окремої людини, тому вона дорога, свята, "воленька". З іншого боку, боротьба за ВОЛЮ пов'язана з бідною, кровопролиттям, тому вона руйнівна, кривава. Шевченкова душа постійно перебувала між двома полюсами – любові та милосердя й скорботного гніву. Любов та милосердя й були власне Шевченковим вибором, а гнів, боротьба, "ножі" – це те, до чого невблаганно штовхало життя, чого вимагала жорстока реальність.

ВОЛЯ у Т. Шевченка неодмінно йде і в парі зі славою – вони супутні та взаємоспричинені. А оскільки слава у поета є єдиним показником того, що вчинки були героїчні, то ті історичні події, які здобулися на велику славу в народі, стають у Т. Шевченка "уроками" для майбутніх поколінь, головним з яких є імператив *боротьби за волю*. Бо ця боротьба, навіть якщо закінчується поразкою, кладе глибокий відбиток на свідомість і майбутнє народу, закладає в його імунну

систему спротив рабству. Тому так переконливо звучить Шевченків "Кавказ" з його заклик "Борітеся – поборете". Боротьба за ВО- ЛЮ – часто жорстока і кривава, але необхідна, бо "де нема святої волі, / Не буде там добра ніколи. / Нащо ж себе таки дуришь?". Таким є лейтмотив постійних Шевченкових роздумів про ВОЛЮ, за якими стоїть ідеал суспільства, де "врага не буде, супостата, / А буде син, і буде мати, / І будуть люде на землі".

Незважаючи на жахливі суспільно-політичні умови та безперспективність тогочасного історичного становища, в поезії Т. Шевченка завжди жива надія на відродження постійно знищуваної, але незнищенної України. Вона випливає з козацького волелюбства, з духу непокори, заповіданого українською історією. Т. Шевченко мріяв про національну згуртованість та єдність, своїм "словом" про історичне минуле, історичну славу він прагнув змінити свідомість народу. У Т. Шевченка йшлося про справжню ВОЛЮ всього українського народу, не просто досягнення історичної та політичної свободи, а внутрішнє звільнення людей, переродження людських душ, адже саме внутрішня непримиренність зі світом неволі і є запорукою світу ВОЛІ.

1. Дзюба І. Тарас Шевченко / Іван Дзюба. – К., 2005. – 704 с. 2. *Конкорданція* поетичних творів Тараса Шевченка: [у 4-х т. / ред. й упоряд. О. Ільницького, Ю. Гавриш]. – Нью-Йорк, 2001. – Т. 1. – 2001. – 773 с. 3. *Конкорданція* поетичних творів Тараса Шевченка: [у 4-х т. / ред. й упоряд. О. Ільницького, Ю. Гавриш]. – Нью-Йорк, 2001. – Т. 4. – 2001. – С. 2603–3230. 4. *Задорожна Л. М.* Тарас Шевченко // *Історія української літератури кінця XVIII – 60-х років XIX століття: Шевченко Тарас Григорович / Людмила Михайлівна Задорожна.* – К., 2004. – С. 173–218.
5. *Людина в цивілізації XXI століття: Проблема свободи* / [В. Г. Табачковський, М. О. Булатов, Т. В. Лютий, Г. І. Шалашенко, Є. І. Андрос, А. М. Дондюк, Г. П. Ковадло, Н. В. Хамітов, О. А. Ярош, В. П. Загороднюк]. – К., 2005. – 272 с.
6. *Мойсієнко А. К.* Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша / *Мойсієнко А. К.* – К., 1997. – 199 с. 7. *Смілянська В. Л.* "Святим огненным словом..." Тарас Шевченко: поетика / *Смілянська В. Л.* – К., 1990. – 290 с. 8. *Философский энциклопедический словарь* / [2-е изд. / редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др.]. – М., 1989. – 815 с.
9. *Фізер І.* Філософія чи філо-софія Тараса Шевченка? / *Фізер І.* // Слово і час. – 1990. – № 5. – С. 33–40. 10. *Філософський енциклопедичний словник* / [ред. кол.: В. І. Шинкарук, Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов та ін. / НАНУ; Інститут філософ. ім. Г. С. Сковороди]. – К., 2002. – 742 с. 11. *Шевченко Т. Г.* Повне зібрання творів: У 12-ти т. / [редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. – К., 2001. – Т. 1: Поезія 1837–1847 / [перед. слово І. М. Дзюби, М. Г. Жулинського]. – 784 с.
12. *Шевченко Т. Г.* Повне зібрання творів: У 12-ти т. / [редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. – К., 2001. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – 784 с.